

DOI 10.36074/logos-08.07.2022.126

ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИТИНАНОК УМАНЩИНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ. (КОЛЕКЦІЯ ДАНИЛА ЩЕРБАКІВСЬКОГО)

ORCID ID: 0000-0002-6416-5037

Косицька Зінаїда Миколаївна

канд. мистецтвознавства, наук. співробітник
*Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України*

УКРАЇНА

Дослідження архіву Данила Щербаківського вже не раз дарували вітчизняним дослідникам цінні знахідки [1], водночас, серед матеріалів дослідника й до сьогодні зберігаються маловідомі записи й раритети, що можуть значно збагачувати українську науку, зокрема, мистецтвознавство. Йдеться про унікальну збірку хатніх паперових оздоб Уманщини, зібрані вченим, ймовірно, в роки викладання в місцевій гімназії. До слова важливо зауважити, що в українських музеях також зберігаються багаті колекції вітчизняних паперових оздоб кінця XIX початку ХХ ст., зокрема, в Національному музеї у Львові ім. Андрея Шептицького¹, Музеї етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України (Львів)², Національному музеї українського народного декоративного мистецтва (Київ)³. Цінні колекції українських паперових оздоб є також за кордоном в Етнографічному музеї ім. С. Удзелі в Кракові (Польща)⁴, в Російському етнографічному музеї (Санкт-Петербург)⁵. Подібні збірки давніх народних паперових оздоб має не кожна країна, водночас, серед автентичних українських витинанок зазначеного періоду головну частину складають роботи майстрів Західних областей і Холмщини. На жаль, із осередків Поділля, Наддніпрянщини й Півдня України до наших днів збереглися тільки одинокі екземпляри⁶, а часто лише записи в інвентарних музейних книгах чи світлини у виданнях [2].

У контексті таких реалій нині набуває особливого значення аналіз зразків із Уманщини початку ХХ ст. з архіву Данила Щербаківського⁷. Принагідно висловлюємо щире подяку кандидату мистецтвознавства, Наталі Студенець, розповіді якої наштовхнули на дослідження цієї збірки.

Витинанки, зібрані Данилом Щербаківським, в Науковому архіві Інституту археології НАН України (Київ) зберігаються в окремому альбомі. Всі складні композиції й більша частина окремих творів наклеєні на аркуші білого паперу,

¹ Витинанки, експоновані на виставці у Львові (1894) і Стрию (1909) та приватні колекції.

² Витинанки, експоновані на Крайових виставках у Тернополі (1887) і Львові (1894) та приватні колекції, зокрема, Б. Заклинського.

³ Витинанки, зібрані В. Гагенмейстером й учнями Профшколи у 1920-х рр., а також багато інших колекцій невідомого авторства.

⁴ Витинанки, експоновані на Крайовій виставці у Кракові (1902 р.).

⁵ Твори, зібрані в першій чверті ХХ ст. К. Широцьким, М. Фріде, А. Макаренко, Є. Евенбах, А. Колаковською, П. Рябковим, К. Гололобовою.

⁶ Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького, колекція Є. Евенбах початку ХХ ст.

⁷ Науковий архів Інституту археології НАН України (Далі – НА ІА НАНУ), Ф. 9, № 95, арк. 15-45.

лише кілька витинанок не мають тла. Природно, що сьогодні кожна з них особливо важлива для вивчення художніх паперових прикрас Уманщини, Черкащини і всієї України.

Серед оздоб колекції спостерігаємо як традиційні форми й мотиви, так і самобутні, характерні лише для цього регіону. Спільними, насамперед, є поширені в усіх областях розеткові, ромбічні, квадратні оздоби, площини яких декоровано ажуром, переважно, нескладними геометричними прорізами на зразок ромбів, стрілок, кружал тощо. Вирізані мотиви займають невелику частину загальної площини. Аналогічні їм зразки спостерігаємо на Поділлі, насамперед у с. Тиманівка (Тульчинського р-ну Вінницької обл.)¹.

До подільських традицій тяжіють також роботи з паперу «кінь» і «півень», виготовлені на зразок силуетів. Так, зображення коня вирізано з одного аркуша й розфарбовано в синьо-бірюзовий колір. Місцевий варіант паперового «півня» скомпоновано з кількох частин: суцільний з головою тулуб вирізано з червоного паперу, ноги – з зеленого, символічне крило, розташоване на тулубі, нагадує рожевий «молодий» місяць, укладений горизонтально, ніби тоненький човен. Для порівняння зауважимо, що в Україні мали поширення як складні (складені) силуетні зображення з паперу, так і вирізані з одного аркуша. Серед Наддніпрянських частіше зустрічаємо варіанти, створені з кількох частин, наприклад, дівчата в національному вбранні². На Поділлі такі зображення виготовляли переважно з одного аркуша³ (людські постаті, силуети коней, зайців, півнів, одудів, качок тощо). Уманська витинанка-півень ближча за технікою до наддніпрянських зразків, вирізаний кінь – до подільських. Це свідчить, що місцеві народні майстри використовували обидва прийоми.

Характеризуючи локальні особливості витинанок Уманщини поч. ХХ ст. зазначимо, що на одному з паперових рушників складено зображення двоголового орла з короною вгорі та суцільним обрамленням на зразок вінка з квітів і листя. Аналогічних паперових зразків у інших регіонах не збереглося, водночас серед вишитих творів Черкащини, насамперед рушників, ці мотиви в той час мали значну популярність.

До самобутніх локальних витинанок відносимо також роботи народних майстрів с. Городецьке Уманського повіту Полтавської губернії (нині Уманського району Черкаської обл.). Вони оформлені крупними прорізами вигадливих форм, що творять особливо химерні мотиви⁴. Цю групу витинанок вирізано зі шпалер, декорованих на фабриці рослинною орнаментикою. Після виготовлення первинні кольорові фрагменти набули подібності з фантазійними іскринами барвистої мозаїки. На краях витинанок гру ліній творять різноманітні прорізи, що іноді глибоко заходять всередину площини, формуючи в таких спосіб самобутні хвилеподібні й геометризовані контури⁵. У групі особливо вирізняється оздоба, вирішена за формою горизонтального/вертикального фриза (10 x 32 см)⁶, її прикрашено багатьма абстрактними прорізами, що надають їй виразної самобутності й посиленого ажурі (рис. 1).

¹ Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького, колекція Ю. Александровича.

² Профільні зображення дівчат в українському одязі; Російський етнографічний музей, (Санкт-Петербург), інв. № 4057 – 22/1-2.

³ Національний музей українського народного декоративного мистецтва (Київ), інв. № 3771.

⁴ НА ІА НАНУ, ф. 9, № 95.

⁵ НА ІА НАНУ, ф. 9, № 95, од.зб. 29.

⁶ НА ІА НАНУ, ф. 9, № 95, од.зб. 45

Рис. 1. Невідомий автор. Витинанка, поч. ХХ ст. с. Городецьке Уманський пов., Полтавська губ. Шпалери, вирізування. (НА ІА НАНУ)

Важливо, що всі витинанки мають насичені кольори. Зокрема, серед оздоб, виготовлених зі шпалер, на блакитному тлі залишилися виразні вкраплення білого червоного, зеленого, зрідка чорного кольорів. Наступну особливість уманських витинанок спостерігаємо серед розеткових зразків із білого паперу «в клітинку»¹ з почергово розфарбованими акварельними фарбами «пелюстками» (вохристі, блакитні, темно-сині)². Аналогічних кольорових рішень також не зустрічаємо серед витинанок інших областей. У цій групі представлено переважно восьмипелюсткові розети. Їх умовно можна порівняти зі стилізованими зображеннями волошок/ромашок, гострокутних восьмипроменевих зірок тощо. Використання в оздобах трьох фарб для окремих пелюсток посилює їх виразність та водночас надає чіткої ритміки. У зібранні є також розеткові витинанки, виготовлені з фабричного кольорового глянцевого паперу, що не відрізняються особливими місцевими відмінностями й подібні до традиційних оздоб інших регіонів³.

Особливо цікавими в колекції вважаємо композиції з мотивом на зразок «вазона», сформованого з різних модулів: листків, квітів-розет, стебел тощо. У колекції три такі складні витинанки, одну з яких укладено на паперовому рушнику (рис. 2) з м. Стеблів Канівського повіту Київської губернії (нині смт. Стеблів Корсунь-Шевченківського району)⁴.

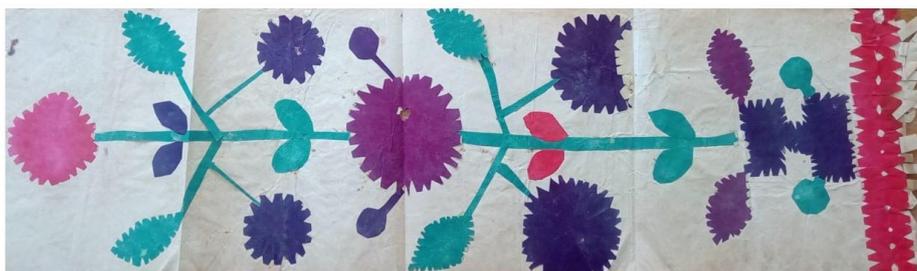

Рис. 2. Невідомий автор. Паперовий рушник, поч. ХХ ст. смт. Стеблів, Канівський пов., Київська губ. Папір, вирізування. (НА ІА НАНУ)

Дві інші сформовано на білих аркушах з підписами, що так прикрашають печі в Умані та її околицях⁵ (рис. 3), схожі композиції в кінці ХІХ – поч. ХХ ст. виготовляли майстри в різних регіонах. Зокрема, для творів осередків

¹ Папір зі шкільних зошитів.

² НА ІА НАНУ, ф. 9, № 95, од.зб. 32 (d 9 см), 35 (d 10 см), 38, 44 (d 10 см),

³ НА ІА НАНУ, ф. 9, № 95, од.зб. 42 (d 13 см),

⁴ НА ІА НАНУ, ф. 9, № 95, од.зб. 26

⁵ НА ІА НАНУ, ф. 9, № 95, од.зб. 15, 27.

Наддніпрянщини, а саме с. Петриківка (нині смт, районний центр Дніпропетровської обл.) характерні композиції, укладені з багатьох модулів.

Рис. 3. Невідомий автор. «Орнамент для печі», поч. XX ст., околиці м. Умань. Київська губ. Папір, вирізування. (НА ІА НАНУ)

На Поділлі й у селах Західних областей мотиви «вазона» й «дерева життя» зустрічаємо як вирізані з одного аркуша, так і складені з різних частин. Зазначимо, що для творів подільських майстрів він особливо характерний, тоді як народні майстри Західних областей рослинні мотиви на зразок «дерева», «вазона» в кінці XIX – початку XX ст. використовували рідше, у цей час у їхніх творах домінували варіанти, в яких вони наслідували місцеві геометричні вишивки, ткані узорі. Рослинна орнаментика, подібна до листя дерев, зокрема, мотив «слупочок», у селах Західних областей набуває значного поширення з другої половини XX ст. [3].

Аналізуючи детальніше мотив «вазона», зауважимо, що внизу кожного з них розташовано невелику посудину символічної геометризованої форми. Центральне стебло завжди пряме. Від «стовбура» віття розходить парами вгору, утворюючи два-три виразні паралельні яруси. Однакова довжина усіх гілок формує загальну форму рослини подібною до колони, особливо це виразно спостерігаємо у випадках з трьома ярусами гілок. Такі художні вирішення надають композиціям чіткої ритміки, гострі кути посилюють спрямовання вгору. На розглянутих мотивах, укладених для печі й рушника, центральне стебло і всі гілки декоровані листям та завершені квітами (простими з однієї розети чи накладними, сформованими з двох кольорових розет, у яких менша накладена зверху на більшу).

Додамо, що паперові рушники й лиштви з цигаркового й непрозорого білого паперу на Черкащині були популярними від початку XX ст. і до другої половини XX ст. [4]. Їх активно виготовляли та продавали на ярмарках і базарах. Завдяки львівським музейним колекціям, можемо порівняти хатній декор, виготовлений у перші десятиліття в селах Уманського повіту, зі створеним пізніше, в середині століття (с. Рудниківка Уманського району)¹. Так, у 1950-х роках для виготовлення прорізного декору в рушниках і занавісках часто застосовували шпемпельки, а різнобарвні композиції малювали як імітацію вишивки гладдю,

¹ Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України, інв. № 65329-65335.

для чого використовували паперові трафарети з натуралістичними зображеннями троянд, виноградних грон тощо. Іноді серед квітів розміщували півня, пару ластівок тощо. Помітно, що на мальовані зображення середини ХХ ст. відчутно впливали тогочасні ілюстрації в періодичній пресі, особливо в популярних часописах. Водночас, у композиційних схемах змін не спостерігаємо.

Як бачимо, колекція витинанок з архіву Данила Щербаківського має виняткове значення для заповнення лакун у вивченні еволюції українських витинанок та виявленні нових мистецьких осередків Наддніпрянщини. Віднайдені автентичні зразки допомагають аналізувати традиційні мотиви Уманщини й визначати місцеві художні особливості, що надзвичайно важливо для дослідження витинанок початку ХХ ст. та народного декоративного мистецтва України загалом.

Список використаних джерел:

- [1] Котляр Є. (2014) Данило Щербаківський: наукові розвідки та відкриття єврейського мистецтва. *Народознавчі зошити*, (5; 119), 884-913.
- [2] Шероцький К. (1914) *Очерки по истории декоративного искусства Украины*. Київ: Тип. С. В. Кульженко.
- [3] Косицька З. (2019) *Історія української витинанки*. Київ: Видавництво ІМФЕ. ISBN 978-966-02-8957-4.
- [4] Студенець Н. (2020) Мальовані рушники в музейних та архівних збірках України: регіональні художні особливості. *Деміург: ідеї, технології, перспективи дизайну*. (т. 3, № 2). 299-311. <https://doi.org/10.31866/2617-7951.3.2.2020.220092>